

Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused
Kõrgem Sõjakool

Asso Treksler
5. põhikursus

Eesti Vabariigi riigikaitsestruktuurid
aastail 1940 – 1941

Lõputöö

Juhendaja
Lipnik Olavi PUNGA

Tartu 2004

REFERAAT

Töö autor: kadett Asso Treksler

Töö pealkiri: Eesti Riigikaitse struktuurid aastail 1940 – 1941

Juhendaja: Olavi Punga, lipnik

Töö tüüp: lõputöö

Lehekülgede arv: 45

Kasutatud kirjanduse ja allikmaterjalide arv: 30

Tabelite arv: 1

Jooniste arv: 4

Lisade arv: 2

Töö kirjutamise keel: eesti keel

Märksõnad: ajalugu, riigikaitse, struktuurid, isikkoosseis, relv-varustus 1940 – 1941 a.

Teemavaliku põhjendus: Antud teemat ei ole siiani terviklikult ega võrdlevalt käsitletud.

See on aga valdkond, mis vajab ülevaatlikkust, kuna iga ohvitser peaks teadma Eesti riigi lähiajalugu, toimunud protsesse ja sündmusi, millest kavatsengi ülevaate anda.

Uurimistöö objekt: Eesti Vabariigi riigikaitse

Uurimustöö eesmärk: uurida riigikaitse struktuurides toimunud muutusi aastail 1940 – 1941.

Annotatsioon: Eesti Vabariigi annekteerimine ning okupeerimine algas 28. septembril 1939. aastal, kui kirjutati alla Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise lepingule, ning lõppes 16. juunil 1940, kui Venemaa esitas ultimaatumi Eesti riigi lõplikuks hõivamiseks.

Esimesena pidi varustuse, relvad, vallas- ja kinnisvaraobjektid loovutama Kaitseliit, seejärel hakati reorganiseerima sõjaväge ja viimasena lõpetati piirivalve teenistusülesanded.

Muudatusi viidi läbi ka mujal, näiteks EV kaitsestruktuuridele kuulunud kinnisvaraobjektid kohandati ümber Punaarmee isikkoosseisu ja varustuse paigutamiseks. Lisaks materiaalsete väärtuste võõrandamisele, pandi vägivallategusid toime ka inimeste suhtes – kaitseväge liikmeid hakati arreteerima, alguses ohvitsere ja hiljem reakoosseisu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et enne okupeerimise algust olid nii tehnika kui mehed võimaliku sissetungi korral lahinguteks valmis. Kuna korraldust ei antud, tegi Nõukogude Liidul meie riigikaitse sujuva likvideerimise võimalikuks selle osadena ja õiges järjekorras laialisaatmine.

SISUKORD

LÜHENDITE SELGITUS	5
SISSEJUHATUS	6
HISTORIOGRAAFIA JA KASUTATUD ALLIKAD	8
1. EESTI VABARIIGI ANNEKTEERIMINE JA OKUPEERIMINE (1939/1941)	10
1.1. BAASIDE LEPING.....	10
1.2. EESTI RIIGI LÕPLIK OKUPEERIMINE	12
2. PIIRIVALVE 1940 – 1941	14
2.1. STRUKTUURID	14
2.2. PIIRIVALVE MATERIAAL-TEHNILINE BAAS	16
3.3. PIIRIVALVE ISIKKOOSSEIS JA SAATUS	16
3. SÕJAVÄGI 1940 – 1941	18
3.1. STRUKTUURID	18
3.1.2 <i>Struktuuride venestamine ning paigutamine laskurkorpuse koosseisu</i>	19
3.1.4 <i>Sõjaministeeriumi saatus</i>	21
3.2. SÕJAVÄE MATERIAAL-TEHNILILNE BAAS.....	21
3.2.1 <i>Sõjaväe Nõukogu riigihanked 1940. aastal</i>	22
3.2.2 <i>Kinnistute ning objektide loovutamine NSV Liidule</i>	22
3.2.3 <i>Maa-alade ja korterite eraldamine Laskurkorpusele</i>	24
3.3. SÕJAVÄGEDE ISIKKOOSSEIS JA SAATUS	25
3.3.2 <i>Ohvitserkonna liitmine laskurkorpuse koosseisu</i>	27
3.3.3 <i>Laskurkorpusesse ja laskurdiviisi mittekuulunud ohvitseride käekäik</i>	30
3.3.4 <i>Mobiliseeritud ohvrite arvandmed</i>	31
4. KAITSELIIT 1940 - 1941	33
4.1. STRUKTUURID	33
4.2. KAITSELIIDU MATERIAAL-TEHNILILNE BAAS	34
4.2.1 <i>Kinnisvara ja raha edasine käekäik</i>	34
4.2.2 <i>Tartu maleva staabi likvideerimine</i>	35
4.2.3 <i>Kaitseliidu relvade ning varustuse saatus</i>	36
4.3. ISIKKOOSSEISU EDASINE KÄEKÄIK	36
4.3.1 <i>Isikkoosseisu tegevus pärast Kaitseliidu likvideerimist</i>	37
KOKKUVÕTE	39
SUMMARY	41
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	42
ARHIIVIMATERJALID	42
KIRJANDUS	42
INTERNETIPÕHISED ALLIKAD	43
LISAD	44
LISA 1 NÕUKOGUDE ARMEE SISSEMARSS EESTI VABARIIGI.....	44
LISA 2 NÕUKOGUDE LAEVASTIKU SAABUMINE EESTI VABARIIGI.....	45

LÜHENDITE SELGITUS

KVÜÕA – Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste Kõrgem Sõjakool

NKVD - Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat

Milj – miljon

ETAAI - Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

ERA – Eesti Riigiarhiiv

Sv – sõjaväe

ÕSG – Õhutõrje Suurtükiväegrupp

NSVL – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit

ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

SISSEJUHATUS

23. augustil 1939. aastal sõlmisid Nõukogude Liit ning Saksamaa mittekallaletungi-lepingu, mille salajane lisaprotokoll andis Venemaale voli teostada oma poliitikat Baltikumis. Sisuliselt tähendas sõlmitud lisaprotokoll Venemaa jaoks võimalust valmistada ette kolme Balti riigi okupatsioon.

Pärast ettevalmistustöid sõlmis Nõukogude Soitsialistlik Vabariik Eestiga 28. septembril 1940. aastal vastastikuse abistamise lepingu, mis sisaldas lisaprotokolli kaubanduskokkulepet (Ilmjärv 2004: 371). Leping sisaldas järgmist:

- Artikkel 1 kohustas mõlemal riigil andma üksteisele igasugust abi - ka sõjalist, aga ainult otsese kallaletungi korral.
- Artikkel 2 nägi ette, et Nõukogude Liit müüb Eesti sõjaväele relvastust.
- Artikkel 3 sätetega sai Nõukogude Liit õiguse rentida sõjalaevastikule baase Saaremaal, Paldiskis ja Hiiumaal. Sama kehtis ka lennuväljade kohta.
- Artiklites 4 ja 5 lepitati kokku, et osapooled ei sõlmi teiste riikidega teineteise vastu suunatud lepinguid ning lepingu jõustumine ei tohi mõjutada majanduslikku ja riiklikku korda (Ilmjärv 2004: 371 – 372).

Hoolimata lepingus sätestatud õigustest ja kohustustest esitati 16. juunil 1940. aastal Nõukogude Liidu poolt Eesti Vabariigile ultimaatum riigi lõplikuks annekteerimiseks. Riigikaitse struktuurüksustele edastati NSVLiidu korraldused jätta maha väeosad ning muud statsionaarsed objektid ja anda Punaarmeele üle varustus ning relvastus. Samaaegselt alustati isikkoosseisu arreteerimistega. Tegevusse jäi siiski veel piirivalve, mida kasutati - küll muudetud kujul - edasi kuni 1941. aasta lahinguteni.

Kuna ühtne ja kokkuvõtlik materjal töös käistlevate aastarvute kohta kohti puudub, ongi käesoleva töö esmane eesmärk anda lugejale sellest teemaderingist täpsem ülevaade. Antud töö raames on peamiseks eesmärgiks vaadelda, mis sai sel kriitilisel perioodil –

1940.-1941. a – riigikaitse isikkoosseisust; kuhu paigutati varustus/relvastus; milline oli kinnistute edasine saatus. Vastavaid protsesse on kirjeldatud alapeatükkides, mis käsitlevad struktuure, materiaal-tehnilist baasi ning isikkoosseisude saatus.

Teisalt on oluline küsida, miks Nõukogude Liidul käsilevõetud okupeerimine ning annekteerimine nii ladusalt läks. On vajalik selgitada, miks Eesti sõdurite ning inimeste negatiivne suhtumine väljendus ainult üksikute väikeste meeleavaldustena, mitte aga laiapõhjalise väljaastumisena.

Töö fookuses on ennekõike sõjavägi ja sellega toimunu, mõnevõrra vähem on analüüsitud Kaitseliidu ning piirivalve temaatikat, antud struktuurüksusi võiks hilisemates töödes aga eraldi uurida.

HISTORIOGRAAFIA JA KASUTATUD ALLIKAD

Historiograafia

Peab tunnistama, et senini on riigikaitset just sel perioodil – 1940. – 1941. aastal – üllatavalt palju käsitletud. Ainuke probleem, mis esile kerkib on materjali hulga suur killustatus. Probleeme ja teemasid ei ole käsitletud ühtse terviku tekstina ning võrdleva materjalina.

Kaitseväge struktuuridest on kirjutatud näiteks Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut (edaspidi ETAAI) koguteose „Baaside lepingust anneksioonini”; E. Uustalu, „Eesti Vabariik. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis”. Samuti teadusajakirjadest, kus T. Nõmm käsitletud Eesti sõjaväge laskemoona ning relvatööstust.

Senini üks parimaid kogusid, mis on ilmunud ja iseloomustab Eesti julgeolekupoliitikat kuni 1940. aastani on raamat „Sõja ja rahu vahel”. Raamatu koostamisel on osalenud sellised tuntud ajaloolased nagu Tõnu Tannberg, Ago Pajur, Toe Nõmm jt.

Eesti ohvitseride saatust kuni 1941. aastani on kirjeldanud Ülo Uluots oma teoses „Nad täitsid käsku”. Struktuuride ja isikkoosseisu üleminekut on lühidalt, kuid detailselt kirjeldatud nõukogudeaegses kirjanduses: A. Pählimägi, „Kangelaslikud kaitselahingud”; R. Larin, „Lahingud Eestis” jne. Materjali küllusest hoolimata tuleb nõukogudeaegset kirjandust lugeda ajastukriitiliselt, st tähelepanuta ei saa jätta fakti, et nähtuste kujutamist on väga kindlas suunas mõjutanud nii autori enda poliitilised vaated kui ka tolealegne olukord, mis piiras nii sõnavabadust.

Seevastu Kaitseliidu likvideerimise kohta leiab infot Eesti Riigiarhiivist Madara tänavalt kui ka raamatutest. Eduard Suursepp on välja andnud teose „Kaitseliidust omakaitсени” I ning Mart Arold sama teose II osa.

Piirivalve kohta on kirjutatud nii M. Krikk kui ka T. Noormets ajakirjas „Kaitse Kodu”.

Kasutatud allikad

Antud töös kasutatud arhiivimaterjalide hulk on piisav ning töö autor võib väita, et väljavalitud materjalid aitasid antud töö mahtu täita.

Riigikaitse struktuuride ning materiaalse külje kohta leiab materjale nii arhiivist kui ka raamatukogudest. Järgnevalt lühiülevaade kasutatud allikatest ning nende olulisusest. Esile tõstaksin Eesti Riigiarhiivis asuva fondi nr 498.

Käesolevas töös on allikmaterjalina käsitletud ka mälestusi, mis ei pruugi alati adekvaatsed olla. 1940-ndate aastate teise poole kohta on võimalik lugeda mälestusi endiste repressiooni- ohvrite isiklikest kirjutistest. Näiteks Harald Roots on kirjutanud raamatu „Kui võitluseta murdus mõõk” ning Meinhard Leetmaa „Sõjas ja ikestatud Eestis”. Ilmunud on ka koguteoseid, üks neist on „Eesti rahva kannatuste aasta”.

Isikkoosseisu uurimiseks kasutasin 1940/41. aastal elanud inimeste (H. Roots, M. Leetmaa, R. Maasing) mälestusi ning tänapäeval avaldatud uuringuid, näiteks „Sõja ja rahu vahel”; Ü. Uluots, „Nad täitsid käsku”; H. Jõgi, „Eesti Vabariigi ja teised Eesti soost kindralid”.

Piirivalve arhiivimaterjale leiab suuremalt jaolt fondist 978.

1. EESTI VABARIIGI ANNEKTEERIMINE JA OKUPEERIMINE (1939/1941)

1.1. Baaside leping

1930ndate aastate lõpus oli rahvusvaheline poliitiline ja sõjaline olukord muutunud teravaks - Saksamaal koondati vägesid, relvatööstused tootsid täies mahus ning inimesi valmistati ette järjest laienevaks sõjaks. Saksamaa liider Adolf Hitler otsis enda sõjaplaanide paremaks teostamiseks uusi liitlasi, samuti ei seadnud ta piire enda loodud unelmate ning soovide täideviimiseks, tõmmates sellega lahingutesse terve maailma. Rahutusega vaatas seda askeldamist pealt NSVLiit, kelle strateegilistesse plaanidesse ilmselgelt kuulus kunagise tsaaririigi piiride taastamine.

NSVLiidu võimalus avanes pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu välisministri järgi nime saanud nn Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimist 23. augustil 1939. aastal, mil Nõukogude-Venemaa hakkas tegema plaane lähimate läänenaabrite vallutamiseks, üritades kogu tegevuse juures jätta endast heatahtlikku muljet. Positiivse mulje jätmiseks aitas omakorda tõhusalt kaasa Vjatšeslav Molotovi kõne 31. oktoobril Nõukogude Liidu Ülemnõukogus. Kõnes kinnitas ta oma austust Balti riikide iseseisvuse vastu ning Nõukogude Liidu tahet *status quo* säilitamiseks. Jutte Balti riikide peatsest sovjetiseerimisest nimetas ta pahatahtlikuks lobaks (Uustalu 1968: 234). Siiski rääkisid Molotovi teod ta tegudele vastu, kuna juba 1939. aasta 24. septembri õhtul algasid Nõukogude Liidu ja Eesti vahelised läbirääkimised nõ kaubalepingu allkirjastamiseks (Uustalu 1968: 263). Läbirääkimistel pööras Venemaad esindanud Molotov jutu oma riigi vajadustele ning nõudmistele. Et viimased põhjendatutena tunduksid, esitas ta argumendina Poola allveelaeva „Orzel” põgenemise Tallinnast. See oli Nõukogude Liidu jaoks piisav, kuid praeguses kontekstis naeruväärne põhjus, et Eesti Vabariiki süüdistada suurriigi julgeoleku õõnestamises (Sõja ja rahu vahel 2004: 371).

NSVL tõstatatas nii probleemi kui ka leidis sellele lahenduse – ta tegi Eestile ettepaneku

riigi sisemise julgeoleku tagamiseks pakkuda abistavat tuge ning sõlmida vastastikuse abistamise pakt, et saada sellega õigus asutada Eesti territooriumile laevastiku- ja lennuväebaasid. Samal ajal väitis Molotov pidevalt, et Nõukogude Liit ei soovi piirata Eesti huve ega suveräänsust, kinnitades, et Eestile jäävad tema iseseisvus, valitsus, parlament, sõjavägi ja majanduslik kord. 26. septembril pidas Eesti valitsus istungit, mida juhatas tollane president Konstantin Päts ning kus arutati Molotovi poolt esitatud nõudmiste üle. Samaaegselt saatis Nõukogude Liit Tallinna kohale sõjalennuki, mille linna kohal ringilendamine oli provokatsiooniline. Pärast seda intsidenti muutusid Nõukogude luurelennud sagedasemateks ettevõtmisteks, millega Venemaa tallas jalge alla ka rahvusvahelise õiguse normid (Roots 1993: 100 – 101).

Läbirääkimistega samal perioodil, septembri keskpaigas sai Sõjavägede staap teateid, et Nõukogude Liit on koondanud piiri vahetusse lähedusse suuri sõjalisi jõude (Roots 1993: 93–94). Piiritagustel lennuväljadel asus vähemalt 6 lennuväerügementi, seega oli Nõukogude Liidul Eesti piirile koondatud umbes 136 245 meest, 1535 suurtükki, 156 soomukit ja 1318 tanki (Abel 2003: 12).

Kapten Rootsi andmete põhjal koondati Eesti piirile järgmised üksused:

1) Üksik Kingissepa laskurkorpus Peipsi järve ja Soomaa lahe vahele:

- kaks laskurdiviisi
- üks tankibrigaad

2) 8. armee üksused Pihkva rajooni, pealtungiks Irboska suunas:

- kuus laskurdiviisi
- viis tankibrigaadi

Nõnda oli Eestil Vene vägede vastu panna vaid 16 000 meest, 100 suurtükki, 30 tanki ja 60 lennukit. Vahe oli vastavalt valdkondadele 2-4 kordne.

27. septembril 1939. aastal sõitis Eesti väliminister Karl Selter Moskvasse, kinnitamaks Molotovile tema ettepanekuga nõustumist. Kuid Molotov oli välja mõelnud uued nõudmised –tuua Eestisse laeva- ja lennubaasidele 35 000 meest, kes väidetavalt pidid

sõjaohu korral takistama Eesti ja Nõukogude Liidu sõttakiskumist ning kaitsma riigi sisemist julgeolekut. Esitatud ultimaatumi põhjendamiseks tõi Molotov argumendiks Eesti territooriumil asuvate baaside turvalisuse tõstmise vajalikkuse. Ajend sellise ettepaneku tegemiseks pärines Narva lahe piirkonnas toimunud sündmusel¹ (Sõja ja rahu vahel 2004: 371). Pinevate läbirääkimiste tulemusel vähendati Vene armee meeste arvu siiski 25 000-ni (Ilmjärv 2004: 371).

Vastasikuse abistamise pakt allkirjastati ööl vastu 28. septembrit 1939. aastal, mille alusel anti Nõukogude Liidule õigus omada Eesti territooriumil sõjaväebaase ja -lennuvälju ning relvastatud jõudusid nende kaitseks (Roots 1993: 105), salajases protokollis määrati meeste suuruseks 25000 meest. 11. oktoobril kirjutati alla seitsmele protokollile, mis määrasid baaside asukohaks Saaremaa, Hiiumaa, Paldiski piirkonna ja Tallinna sadama kasutamise korra. 18 – 19 oktoobril ületas piiri 21 347 punaväelast (Sõja ja rahu vahel 2004: 372). Neist enamik oli motoriseeritud, st neid oli tugevdatud tankide ning rohkearvuliste suurtükivägedega. Mereväe peabaas asus Tallinnas, laevastik ise jõudis Tallinna lahele 11. oktoobril (LISA 2), jalavägi tuli üle piiri 18. oktoobril. Samas ei suutnud Eesti takistada ega kontrollida baasides asuvate üksuste suurenemist. Näiteks toodi 1939. aasta lõpus ehitustööde kiirendamise eesmärgil juurde 10000 võitlejat (Sõja ja rahu vahel 2004: 380).

1.2. Eesti riigi lõplik okupeerimine

Eesti riigi lõplik okupeerimine algas 15. mail 1940. aastal, kui kirjutati alla kokkulepe, mis sätestas maa-alade eraldamise maaväebaaside, sõjaväeasulate, baasi- ja

¹ Nimelt torpeteeris NL andmete kohaselt üks tundmatu allveelaev septembri lõpus Nõukogude aurikut "Metallist". Väidetavalt laev uppus ja enamik meeskonnaliikmeid hukkus. Lisaks sellele esitati andmeid ka kahest allveelaeva periskoobist, mida Luga lähel olevat nähtud. Nendest vahejuhtumitest järelendas NSV Liidu pool, et kuskil Eesti ranniku lähedal peab asuma allveelaevade varjatud baas, mistõttu nõuti 35 000 Vene sõjaväelase lisamist Eestisse. Pikad vaidlused aitasid kahandada seda arvu siiski 25 000 meheni (Ilmjärv 2004: 371).

operatiivõppeaerodroomide, tanki-, suurtükiväe- ja lennuväepolügonide, õppe- ja laskeväljade ehitamiseks ja teiste rajatiste kohta, mis oli seotud NSV Liidu maa-, õhu- ja merejõudude viibimisega Eestis. Kokkulepe koosnes 23 artiklist ning tabelitega lisast, kus oli täpselt ära toodud, millisest asulast kui suur maa-ala tuli Nõukogude armee käsutusse anda (Eesti Riigiarhiiv, ETAAI: 107).

Punavägede sissemarsš Eestisse algas 1940. aasta 17. juuni varahommikul kella viie paiku (LISA 1, joonis 1). Narva piiri äärde oli kutsutud ka Eesti delegatsioon eesotsas kindral J. Laidoneriga, kellega väidetavalt sooviti pidada läbirääkimisi, mis aga selle sõna otseses tähenduses aset ei leidnud. Selle asemel luges Nõukogude Liidu sõjaväelise delegatsiooni juht kindral K. Meretskov Eesti Vabariigi delegatsioonile ette rea nõudmisi (LISA 1, joonis 2), mis olid vastuvaidlematuks täitmiseks ja sisaldasid järgmist (Uustalu 1968: 241):

- 1) Eesti territooriumile paigutatakse lisaks olemasolevaile veel 5 jalaväediviisi;
- 2) Eesti kodanikelt, ka Kaitseliidult, tuleb relvad 48 tunni jooksul kokku korjata;
- 3) Sõjaväel tuli Punaarmeele üle anda kasarmud ning muud elamuhooned, samuti tuli katkestada sideliinid ning tagada uute üksuste toitlustamine

2. PIIRIVALVE 1940 – 1941

Piirivalve kõrvaldamisest tuleks rääkida esmajärjekorras, kuna antud organisatsiooni likvideerimine toimus Kaitseliidu ning sõjaväega võrreldes erinevalt. Teisalt on antud lühiülevaade oluline, et aru saada riigistruktuurüksustes toimunud protsessidest, mida hilisemates peatükkides lahatakse juba sügavamalt.

Eesti piiri valvamise vajadus tekkis seoses omariikluse kättevõitmisega 1918. aastal. Esimese töökoosoleku Eesti piiride valvamise küsimuses kutsus kokku admiral Johannes Pitka 14. novembril 1918. Piirivalvevalitsus alustas tööd juba 4 päeva pärast - 18. novembril ning seda hakkas juhtima kapten Leopold Tõnson. Institutsioon allus algul Kaitseliidu Vanematekogule (18. novembrist 1918 kuni 1. jaanuarini 1919), seejärel lühikest aega rahandusministeeriumile. Eesti piiri valvasid 1. veebruarist 1919 kuni Vabadussõja lõpuni 1920. a ja esimestel rahuaastatel sõjaväeosad. Seejärel kontrollis riigipiiri ületamist Eesti Vabariigi Piirikontrolli Valitsus (veebruar 1919 – mai 1921).

2.1. Struktuurid

30. mail 1922. a võttis Riigikogu vastu otsuse, mille alusel määrati piirivalve siseministeeriumi koosseisu. Eesti piirivalvurid valvasid 1159 km pikkust merepiiri põhjas ja läänes, Eesti-NSV Liidu 276 km pikkust piiri idas ning Eesti-Läti piiri 365 km ulatuses lõunas.

Pärast EV okupeerimist ei hakanud Punaarmee riigipiiri valvama, kuna see ei kuulunud sõjaväe ülesannete hulka. Piirivalvamist jätkasid Eesti piirivalvurid, kelle osaks oli jälgida sündmusi sunnitud tegevusetuses, jätkates vormiliselt teenistusülesannete täitmist (Noormets 1997: 55).

Vahetult enne Nõukogude Liidu annektsooni juunis 1940 valvasid Eesti piiri Tallinna, Lääne, Petseri, Peipsi ja Narva jaoskonnad kokku 164 kordoni ja postiga 1100 piirivalvuri

osavõtul (Piirivalveamet, kodulk, 25.10.04).

Nõukogude Liit kaasas piirivalve üldisesse okupeerimisaktsiooni. Näiteks 18. juulil kästi muretseda piirivalve hoonetele punalipud, 20. juulist alates keelati kanda sõjaväevormil eesti rahvusvärvidega lindikesi jne.

Piirivalvurid võtsid täiskoosseisus osa ka uutest Riigivolikogu valimistest. Sellele sündmusele eelnevatel päevadel saadeti piirivalve ülema poolt laiali üleskutse anda panus “Eesti rahva paremasse tulevikku”. Selleks soovitati valida Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt. Samas sisaldas laialisaadetud valimissoovitus ka resolutsiooni: ”Meeskonnale teadmiseks ja täitmiseks” (Noormets 1997: 56).

Sovjetiseerimise ning NSV Liiduga piiritegevuse lõpetamisega alustati üks nädal pärast nõukogude võimu ametlikku väljakuulutamist, seega 23. juulil 1940. Selleks anti välja mitu käskkirja: piirivalve ülema oma, millega sätestati merepiiri tegevus, varustuse ning transpordi saatus (ERA, f.982, n.1, s.1038, l.34); ning siseministri oma, numbriga 86, mis käskis lõpetada Eesti-NSVL piiril valve teostamise alates 23. juulist. Võõpsu rajooni jõudis see korraldus kell 17.45, milles kästi valmis olla kella 18.00-ks (ERA, f.978, n.1, s.515, l.44). Eest-Läti piiril need käsud ei kehtinud.

Okupeerimise käigus loodi uute piiride valdamiseks Baltikumi ringkond, mille staap asus Tallinnas. Ringkonna alla kuulusid neli piirivalvesalka: 6. - asukohaga Rakveres, 8. - asukohaga Haapsalus, 10. -asukohaga Kuressaares ning 12. - asukohaga Liepajas. Nn tõkestustsoonile, endisele Nõukogude Liidu piirile Eesti ja Lätiga jäid 7., 9. ja 11. piirivalvesalk, kes jätkasid teenistust ainukese Eesti Vabariigi institutsioonina 1940. aastal (Noormets 1997: 57).

Aastatel 1940 – 1941 muudeti kogu ENSV piiritsooniks, kuhu mittesõjaväelased endisest Nõukogude Liidust pääsesid ainult kontroll-läbilaskepunktide kaudu alalise elukohajärgse miilitsaosakonna loaga. Nõukogude piirivalverežiim määras rangelt elu piiritsoonil: sissesõitude, elamise, liikumise ja isegi põllumajandustööde tegemise korra (Noormets 1997: 59).

2.2. Piirivalve materiaal-tehniline baas

Piirivalve varade saatus kujunes samaks, mis oli Kaitseliidus ehk need anti üle sõjaministeeriumile. Dokumendid saadeti Riigi Keskarhiivi, raamatud ja ajakirjad anti kohalikele avalikele raamatukogudele. Avalikud ja salajased topograafilised kaardid, vajaminev vallas- ja kinnisvara anti NSVL-i piirivalvele (ERA, f.981, n.1, s.501, l.97-98). Varad, mida “uus” piirivalve ei vajanud anti siseministri otsuse järgi vallavalitsustele ning maavalitsustele (ERA, f.982, n.1, s.1047, l.44; s.1051, l.89).

Samas on aga tähelepanuväärne asjaolu, et Piirivalvele jäeti alles relvad. Narva diktaat, mis anti välja 17. juunil 1940. aasta piirivlvureid ei puudutanud. Samuti said paljud avalduse esitanud osta jahipüsse ning püstoleid.

3.3. Piirivalve isikkoosseis ja saatus

Esimese likvideerimise lainega tuli isikkoosseisul kokku puutuda 23. juulil 1940, kui Piirivalvel kästi vahtkonnad maha võtta ning inimesed kuuajalisele puhkusele saata. Edasistes protsessides loodi Piirivalve Baltikumi Ringkond, milles said suur osa mehi jätkata edasist teenistust.

20. august 1940. a algas piirivalve isikkoosseisu massiline vähendamine. Kokku saadeti reservi kolme jaoskonna peale 423 piirivalvurit (ERA, f.978, n.1, s.855, l.134, 138, 142). Vabastatud mehed läksid reservi või saadeti Läti piirile, mis jäi alles kuni Sakslaste rinde jõudmisega lõunapiirile. Vallandamistega seoses tekkis ka suur tööpuudus. Teenistusse jäeti üksikuid reatöölisi, keda kasutati varade üleandmisel ENSV-le (ERA, f.978, n.1, s.855, l.134, 138, 142, 174).

Piirivalves toimus ohvitserkonna vallandamine pikkamisi ning läbimõeldult. Selleks, et vallandajad valiku saaksid teha, pidid piirivalvurid täitma pikki ja detailiderohkeid ankeete, samuti pidid osalema suulises vestluses. Saadud andmete põhjal eemaldati teenistusest ainult “mitteusaldusväärsed” ametnikud, teised koondatavad suunati Eesti sõjaväe koosseisu (ERA, f.978, n.1, s.855, l.198).

Piirivalvureid eristas peale selle, et nad jätkasid teenistust Nõukogude riigi koosseisus, veel see, et enamikule isikkoosseisule anti võimalus alles jätta isiklik relv (ERA, f.980, n.1, s.821, l.175).

Alanud Saksamaa pealetungiga Nõukogude Liidule viidi 1941. aasta mai alguses kõik Baltikumi ringkonna piirivalvekordonid esimesse lahingvalmidusse. 22. juunil, kui algas Saksamaa kallaletung Venemaale, viidi piirivalveosad täielikku lahinguvalmidusse ja mindi üle tugevdatud piirivalvele. Piirivalvureid rakendati ka otsestes lahingusituatsioonides. Näiteks tagalakaitsele Rakveres, Pärnus, Tallinnas, Looderinde tagalas ning Novgorodi rajoonis. Samuti aitasid piirivalvurid katta Tallinna taandumist (Noormets 1997: 42).

Kokkuvõte:

Üldiselt tasub esile tuua just Piirivalve kui riigi ainsa kaitsefunktsiooniga struktuurüksuse edasitöötamist ka pärast okupeerimist, hoolimata sellest, et tööprotseduurides viidi sisse suuri korrekture. Teiseks oluliseks punktiks tuleb lugeda meestele antud võimalust jätta alles püstolid ning väiksemakaliibrilised vintpüssid, mis andis kindlasti olulise panuse ka metsavendade relvastusse. Varustuse ning isikkoosseisu likvideerimise süsteem piirivalves töötas sarnaselt Kaitseliidu ning sõjaväe omaga.

3. SÕJAVÄGI 1940 – 1941

Eesti sõjaväe sünnikuupäevaks võib lugeda 11. novembrit 1918. aastal, kui teenistusse astus Eesti Ajutine Valitsus. Uus valitsus andis välja 16. novembril käsu, mille alusel moodustati uued väeosad, sõjaministeerium, peastaap ja formeeriti Eesti Diviis. Esimeseks sõjaministriks määrati Konstantin Päts, peastaabi ülemaks kindralmajor A. Larka ning 1. diviisi ülemaks kindralmajor Tõnisson. Seoses sõjarinnetel tekkinud kriitiliste muutustega kutsuti kokku ülemjuhataja instituut, mille ülemaks määrati polkovnik Johann Laidoner, kes oli mõned päevad enne juhtinud äsjaloodud operatiivstaapi.

3.1. Struktuurid

Eesti sõjavägi jagunes 1940. aastal, enne lõplikku okupeerimist rahuaja koosseisude järgi kaheks – katteüksused² ning kaadriüksused³. Nagu tänapäeval, oli ka vabariigiaegse sõjaväe põhirõhk pandud jalaväele. Põhjuseks oli meie riigi väike eelarve. Rahanappuse tõttu oli raskendatud meie sõjaväe modifitseerimine moodsamaks ning kaasaegsemaks, samuti kannatas merevägi moodsa materjali puuduse all. Suureks nõrkuseks oli lennuväe vähene suutlikkus (Maasing 1954: 186). Struktuurid, mida kasutati kuni väeosade laiali saatmiseni 1941. aasta suvel olid kinnitatud 1939. aastal.

1940ndate aastate suurimaks struktuuriuunduseks oli IV diviisi loomine, mille juhatus moodustati presidendi 16. jaanuari otsusega. Sellega seoses paigutati ümber ka Pärnu-Viljandi sõjaväeringkonna staap, juurde moodustati veel 6. suurtükiväegrupp, asukohaga Pärnus. 1940. aasta 18. märtsil kinnitati ka uus merejõudude organisatsioon (Salo 2004: 207).

Eesti Vabariigil oli 1940. aastal kokku neli diviisi, mille juhatused ja staabid asusid

² Alati lahinguvõimelised üksused või allüksused, kelle ülesanne oli riigi väline julgestamine kaitsejõududes mobilisatsiooni läbiviimise ajal. Nendes pidid teenima ainult noortekursuse läbiteinud sõdurid (Sõja ja rahu vahel 2004: 172).

³ Allüksused, mis polnud rahuajal lahinguvõimelised. Kaadriüksuste ülesandeks jäid rahuajal noorsõdurite väljaõpe ja eeltööd mobilisatsiooniks (Sõja ja rahu vahel 2004: 172).

Rakveres, Tartus, Tallinnas ja äsjaloodud neljanda diviisi juhatus asus Viljandis (Sõja ja rahu vahel 2004: 207). Nelja diviisi peale oli olemas 2 täisarvulist jalaväerügementi, 10 üksikut jalaväepataljoni, 6 suurtükiväegruppi, 1 soomusrügement koos kolme soomusrongiga, ratsarügement ning pioneeri- ja sidepataljon. Eraldi oli moodustatud õhukaitse kolme lennuväedivisjoni ja lennukooliga, merejõud ning õhukaitse suurtükiväegrupp (Sõja ja rahu vahel 2004: 453 – 454).

Kui liita kokku nelja väeliigi arvuline isikkoosseis, oleks saanud ümmarguselt 14 000 meest. Samas tuleb nentida, et 100-protsendilise mobilisatsiooni korral paisunuks rahuaegne sõjavägi 100 000 meheni (Maasing 1954: 185).

Eesti maavägede sõjaaegne organisatsioon oleks muutunud mobilisatsiooni väljakuulutamisel alljärgnevalt:

- Diviiside staabid – rinnete staabiks
- Sõjaväeringkondade staabid – lahingbrigaadide staapideks
- Igast sõjaväeringkonnast oleks kujunenud üks brigaad.

Samuti omas Eesti kiirreageerimisüksusi, mis pidid mobilisatsiooni puhul esimestena ruttama piirile ja katma mobilisatsiooni läbiviimist. Need olid 1. jalaväerügement ja 1. suurtükiväegrupp Narvas, 7. jalaväerügement Võrus, ratsarügement ja 3. suurtükiväegrupp Tartus (Maasing 1954: 185).

3.1.2 Struktuuride venestamine ning paigutamine laskurkorpuse koosseisu

Eesti Kaitsevägi ja üldse kogu riigikaitse likvideeriti lõplikult 1940. aasta sügisel. Eesti sõjavägi muudeti Punaarmee 22. Eesti territoriaallaskurkorpuseks. Vastavasisulise otsuse võttis vastu Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 29. augustil 1940, põhjuseks toodi asjaolu, et NSV Liidu kaitse organiseerimine kuulub NSV Liidu konstitutsiooni alusel Nõukogude Liidu pädevusse. Kaitsejõudude formeerimist alustati septembri alguses ning lõpule jõuti 13. septembriks. Korpus arvati Balti erisõjaväeringkonna vägede koosseisu (Pähklmägi 1971: 7-8).

22. Laskurorpusesse kuulusid kaks laskurdiviisi. Esimene oli 180. laskurdiviis Põhja-Eestis, millesse kuulus 3 laskurpolku (Tallinnas, Tapal, Paides ja Türil, kergesuurtükiväe polk (Väike-Maarjas ja Tamsalus), haubitsapolk (Tapal, Moe mõisas ja Kadrinas), õhutõrjediivisjon ning üksik tankitõrjediivisjon Tallinnas ja selle ümbruses (Pähklmägi 1971: 8).

Teine oli 182. laskurdiviis, mis moodustati Lõuna-Eestisse: kolmas laskurpolk (Võrus, Petseris ja Elva ümbruses), kergesuurtükiväe polk (Lauras, hiljem Tähtvere mõisas), haubitsapolk (Otepää ümbruses), sidepataljon ning üksik tankitõrje- ja üksik õhutõrjediivisjon (Võrus) (Pähklmägi 1971: 8). Eesti lennuvägi liideti korpuse lennuväeeskadrilli koosseisu, sõjakool jäeti Tondile. Viimane kujundati Nõukogude Liidu plaanide järgi koheselt ümber (Uluots 1999: 55).

Punaarmee eesmärgiks pikemas perspektiivis oli korpuse loomisega desorganiseerida kõik Eestis asuvad väeosad ja need üle riigi laiali saata, et lõhkuda senine hästi kokkuharjutanud struktuur (Roots 1993: 151).

Toimunud protsesside najal saab lühida näite tuua Tartus paiknenud allüksuste käekäigust. Samuti leidub Tartus paiknenud üksuste kohta erinevates allikates piisaval hulgal materjali, mida asjahuvilised saaksid soovi korral juurde lugeda.

1940. aastal asusid Tartus alljärgnevad väeosad ja sõjavägede staabid alljärgnevalt: II diviisi staap, Tartu Sv. – ringkonna staap, 1. ratsarügement, II lennuväe divisjon, 3. ja 4. suurtükiväe grupp, 2. üksik jalaväepataljon, Kuperjanovi partisanide pataljon, II diviisi sidekompanii ja II diviisi laatsaret. Enamik neist väeosadest pidid loovutama kasarmud venelastele ja kolme päeva jooksul asuma elama linna koolimajadesse (Leetmaa 1979: 17).

1940. aasta lõpuks alles jäänud Tartu 2. üksikjalaväepataljonist moodustati Elvasse 232. laskurügemendiga II pataljon. I pataljon moodustati Viljandist toodud Sakala partisanide pataljonist ning III pataljon rügemendi koosseisus moodustati Tartust toodud Kuperjanovi partisanide pataljonist, mis viidi üle Elvasse (Leetmaa 1979: 21).

Tartu üksusega sarnane saatus tabas ka teisi Eestimaa eri paikades asunud väeosi - enamik

pataljone. Väiksemaid allüksusi aga killustati ja formeeriti ümber Nõukogude Liidu kavadele. Rajati erinevaid väeosasid nii vanadele Kaitsejõudude territooriumitele kui ka sundkorras võetud aladele. Uued baasid paiknesid Harju-, Järva-, Võru-, Valga-, Tartu- ning Lääne-Virumaal (Uluots 1999: 53 – 55).

3.1.4. Sõjaministeeriumi saatus

Peale sõjaväeüksuste ümberpaigutamist teostati ümberkorraldusi ka sõjaministeeriumis endas. Sõjavägede juhataja asetäitja kolonel M. Tuisk andis 1940. aastal välja käskkirja nr. 183, mis sisaldas täpseid nimekirju sõjaministeeriumi koosseisudest ja nende edasisest käekäigust. Ministeeriumi töötegevus tuli lugeda kehtetuks 1. oktoobrist 1940. aastast. Väljaantud nimekirja alla kuulusid kõikide diviiside juhatused, erinevad rügemendid, suurtükiväegrupid, orkestrid, lennuväedivisjonid jne. Teisisõnu likvideeriti pea kõik vabariigiaegsed sõjaministeeriumi koosseisud. Alles jäid mõned üksikud osad, kellele anti korraldus edasi töötamiseks vähendatud koosseisus (ERA, f.498, n.13, s.701, l.71). Nüüdseks on teada, et allesjäänud osasid kasutati osakondades varustuse ja muu inventari kokkupakkimiseks ning muude varade lõplikuks üleandmiseks Vene sõjaväele.

3.2. Sõjaväe materiaal-tehniline baas

Tagamaks oma sõjaväe arengut ning selleks, et kaasaegse tehnika arenguga kaasas käia, peab iga riik vajama sõjatööstust.

Eesti omas „väiksekaliibrilist” sõjatööstust. Tehas „Arsenal”, mis asus Tallinnas Erika tänaval oli loodud 1920. aastal ning selle esialgne nimi oli Sõjaministeeriumi Varustuse Valitsuse Ühendatud Töökojad. Tehas hoolitses Eesti sõjaväe materiaalse külje eest kuni riigi okupeerimiseni. Sõjatööstus arenes suure kiirusega, hakates tootma 1923. aastal erinevaid relvaosi, soomusautosid ning juba 1926. aastal esimesi püstolkuulipildujaid, mille vajalikkuses veel enamik riike kahtles. Aastatel 1939-1940 oli sõjatööstuse erinevates käitistes kokku umbes 1500 töolist ja brutotoodang ulatus kuni 3,5 miljoni kroonini aastas (Nõmm 2002: 19-21).

Hoolimata väiksema tööstuse olemasolust pidi Eesti 1940ndatel aastatel tellimusi esitama erinevatele suurriikidele, kellelt võimaliku sõjaohu korral oleks saanud oodata varustuse, relvastuse ja laskemoonaga varustamist. Ostud olenesid suuresti valitsusorganite pädevusest, mida segasid teinekord nende poliitilised sümpaatiad-antipaatiad ja muud faktorid. Seetõttu oli riik sunnitud tihtipeale varustust ostma sealt, kust hangete tegelikud kättesaamisvõimalused osutusid sõja seisukorras nullilähedaseks (Maasing 1954: 186).

3.2.1. Sõjaväe Nõukogu riigihanked 1940. aastal

Hoolimata riigis toimuvatest negatiivsest sündmustest jätkusid Sõjaväe Nõukogu kokkutulekud pidevalt ka 1940. aasta alguses, mille käigus arutati nii rutiinseid teemasid (isikkoosseisu palgad, majutuskohad jne) kui ka riigihankeid, mida viimastel aastatel enne Eesti lõplikku okupeerimist Euroopas valitsevast sõjaohust lähtuvalt suurel hulgal tehti.

Näiteks oli Eesti riik tellinud 1939. aasta suvest kuni 1940. aasta juunini 400 mitmesugust autot, üle 20 mootorratta ja mõned traktorid, millest kätte saadi ainult 180 masinat. Pärast iseseisvuse kaotamist 1940. aasta suvel enamik transpordivahendeid lihtsalt kadus, osa leidis aga kasutamist 1941. aasta suvesõjas (Nõmm 2002: 67). Masinaid telliti peamiselt erinevatelt saksa firmadelt. Peale transpordivahendite telliti veel laskemoona ja muud relvadega seotud varustust: õhukaitsele leekpadruneid, tankitõrjele soomus-leekgranaatpadruneid jms (ERA, f.507, n1, s.42, l.36-37).

3.2.2. Kinnistute ning objektide loovutamine NSV Liidule

Sõjaväelt, Kaitseliidult ja teistelt riigistruktuuri asutustel võeti ära eramud, majutuskohad, laod ning muud kinnisvaraobjektid. Et asjade käigule anda seaduslik alus, kästi vastavasisulised korraldused välja anda sõjaväe senisel – nn eestiaegsel – juhtkonnal. Näiteks 26. juunil 1940 andis sõjavägede ülemjuhataja G. Jonson välja käskkirja nr. 4, milles seisis (ERA, f.498, n.13, s.701, l.64):

- 1) rahuldada NSV Liidu sõjaväe juhtidelt esitatud korteritesse paigutamise nõudeid kokkuleppel nendega täiel määral;
- 2) jätta täitmata kõik eraisikute nõudmised relvade ja sõjaväe varustuse peale, kui

nõudjatel ei ole näidata ette seaduslikke volitusi.

Samuti ilmus teine sarnane sõjavägede juhataja käskkiri nr. 231, mille alusel määrati laskurkorpuse koosseisu veel (ERA, f.498, n.13, s.701, l.83 – 84):

- 1) Tartu Sõjaväeringkonna juhtkond, 182. diviisi Sidepataljoni koosseisu
- 2) Võru-Petseri Sõjaväeringkonna juhtkond, 140. laskurpolgu koosseisu
- 3) Harju Sõjaväeringkonna juhtkond, 21. laskurpolgu koosseisu

Eelpool välja toodud käskkirjad on ainult üksikud kümnetest⁴, mis määrasid ära väeosade, isikkoosseisu, kinnisvara ja struktuuride edasise käekäigu.

Varustuse vedamise olukorda iseloomustab ilmekalt väljavõte autojuht Väino Edermaa päevikust, 1940. aasta 18 juunist: "Koli ja kraam on linnast jõudnud Männikule. Siin seisab see kõik hunnikus, ei tea kuhu panna või mida selle koluga päale hakata." (Laidoneri muuseumi aastaraamat III, 2003: 152).

Arhiivimaterjalides on ära toodud hoonestus, mis läks Eesti äsja formeeritud 4. diviisi rajoonist NSV Liidu vägede kasutusse. Nii anti Pärnus ära näiteks terve Sauga asundus, eramajadest Papiniidus asuvad Villa Roode ja Villa Legedi. Valgas anti ära nii sõjaväeruumi kui ka omavalitsusasutustele kuuluvaid objekte, näiteks Kaitseliidu maleva maja Kungla tn. 23. Protokollidest ning dokumentatsioonist leiab silmakirjatsevat teksti näiteks Põltsamaa linna kohta, kes oleks justkui ise avaldanud soovi anda ära Nõukogude Liidu 7000 mehele linna sees asuv hoonestus. Selleks, et Punaarmee vajadused elamute saamiseks rahuldada evakueeris uus võim järele mõtlemata nii perekondi kui ka üksikisikuid (ERA, f.495, n.2, s.72, l.50).

Allüksuste ümberkolimise osas on heaks näiteks Õhutõrje Suurtükiväegrupp, mida on

⁴ Nõnda nagu korterite ja kinnisvaraga, talitati ka rahaga. ENSV Rahvaväe säästu- ja erasummadega ümberkäimiseks andis samuti vastavad juhised käskkirjaga nr. 171 välja sõjavägede juhataja G. Jonson. Nii majandusüksustel kui ka diviisidel tuli üle kanda teatud summad kas uute loodavate diviiside ülemate käsutusse või Eesti Panga Riigisummade jaoskonda (ERA, f.498, n.13, s.701, l.68).

lähemalt käsitletud oma lõputöös Sõjakooli kursant M. Raudvassar. Tema uuringu tulemuste põhjal selgub, et major Lokk tegi 5. juulil Õhukaitse ülemale ettekande, et ÕSG saab pärast kolimist majutatud järgnevalt: 1) Pärnu mnt 125 (end 6. patarei asukoht); 2) Pärnu mnt 138 – a/s Tultikumonopoli vabriku hoonesse; 3) Männiku IV sektor – tolleaegne 2. patarei asukoht. Väeosade järgi oli jaotus järgmine: Pärnu mnt 125 – staap ja juhtimiskomando; Pärnu mnt 138 – 1., 3. ja 4. patarei; 2. patarei Männikule (ERA f.615, n.1, s.11; l.13).

Sündmuste kiire areng ei andnud hingetõmbeaega ühelegi kõrgemale ohvitserile. Vene vägede kiire sissemarsš nõudis kohest sõjaväekoosseisu ja varustuse majutamist. Seisukorrast annab aimu näiteks sõjavägede juhataja päevakäsu raamat, kus mainitakse, et päeva jooksul peatati mitmetes riigiasutustes evakuatsioon mitu korda, samuti käitusid Nõukogude üksused alatult, lastes inimestel majadest välja kolida, ise hiljem samast hoonest mingi „vea“ ilmnemisel lahti öeldes. Teiseks on selgelt kirjas, kuidas kõrgem juhtkond kiirustas kolimisega tegelevaid juhtivohvitseri vara üleandmisega tagant. Nii on üles kirjutatud, kuidas kolonel Hellat nõudis major Ilveselt ja kapten Intsilt kategooriliselt Pakri saarte kohest evakueerimist (ERA, f.2315, n.2, s.81, l.1).

3.2.3. Maa-alade ja korterite eraldamine Laskurkorpusele

Eesti Vabariigi siseminister andis linnades ja alevikes korterite evakuatsiooni teostamiseks välja juhised, mille aluseks võeti 1940. aasta 27. juunist pärinev vabariigi presidendi otsus nr. 31. Juhiste välja andmisel kasutati Nõukogude Liidu poliitikute poolt oskuslikult ära meie endi riigikaitseliste sundkoormiste seaduse (SK IV 1940,2,2) 6. osa eeskirju, mille juurde olid lisatud siseministri juhised (ERA, f.495, n.2, s.72, l.73). Olukorda lihtsustasid peaministri ning tema abiliste Nõukogude süsteemi poolehoid.

Tõenäoliselt nopiti Nõukogude Liidu ametiisikute poolt sundkoormiste seadusest välja punktid, mis vastaksid täpselt Punaarmee paigutamiseks mõeldud soovidele ning puuduvad sätted kästi lisada teksti osana, mis kandis nime “siseministri alljärgnevad juhised”, justkui need oleksid riigi juhtide vabal tahtel välja mõeldud. Samuti näitab, kui mõjuvõimas oli üks läbimõeldud annekteerimise protsess, kus kõik riigis teeninud isikud sunniti sellega kaasa mängima.

Eesti Vabariigi järjest suurenevat isoleeritust välismaailmast ning Nõukogude Liidu kontrolli alla minemist tõestab ka G. Jonsoni käskkiri nr. 232, väljaandmiskuupäevaga 14. oktoober 1940, milles ta keelas telefonikaugekõnede pidamise. Helistada võis äärmisel vajadusel, erilistel juhtudel ja telegraafi/posti mittetöötamisel. Põhjenduseks toodi sidekrediit, mida oli vaja piirata. Tegelikult on selgelt aru saada, et antud korraldust ei mõelnud sõjavägede juhataja ise välja, vaid selle taga olid uued võimuesindajad, kuna sellise piirangu tegemisega soovis Venemaa lõigata ära Eesti riigi ühenduse välismaailmaga (ERA, f.498, n.13, s.701, l.83).

Juulis, kui Punaarmee okupeeris Eesti Vabariigi alustati kohe ka läbirääkimisi sõjaväe diviiside ülematega väljaõppe asjus. Juba juunis (25.06.1940) peetud kõnelustest tehtud väljavõtted näitavad, et Nõukogude Liit soovis eraldada maad väljaõppe jaoks ja polügoni rajamiseks. Esimesena nõuti Kolga-Jaani juures asuvat raba, mis ka hõivati hoolimata eravaldusesse kuulumisest hoolimata. Laskevälja ehitamiseks mõeldud maa-ala pidi olema suuruselt 2 km rinnetpidi ning 3-4 km sügavuti (ERA, f.495, n.2, s.72, l.15).

Maad võõrandati veel mitmetes piirkondades. 28. juuni 1940. aasta ettekandes seisab, et inimesed kaebasid eramaade äravõtmise kohta. Nii olevat Punaarmee Põltsamaal Tõnise talu metsaserva puudest puhastanud ning heinamaal rohu tallanud, et alustada õppelaskmisi. Laskmiste käigus tabasid kuulid teise talu seinu ja katust. Samuti ei olnud harvad juhtumid, kui kästi ära niita loomadele mõeldud värske ristik või hein (ERA, f.495, n.2, s.72, l.26).

Eesti Vabariigi linnad olid olukorras, kus otsustamisõigus kuulus Punaarmeele, kes andis välja käskkirju ning dokumente, mis jätsid Eestist mulje kui võõrvõimule varade riigistamiseks soovi üles näidanud riigist. Nõukogude Liit ei piirdunud ainult sõjaväestatud üksustega, vaid hõivas maa-alasid ning tõstis inimesi sunniviisiliselt nende elupaikadest välja.

3.3. Sõjavägede isikkoosseis ja saatus

Eesti sõjaväelastega toimus uus võim mitmeti: osa mehi arvati reservi ning saadeti erru,

teised suunati 22. laskurkorpuse koosseisu. Kohtlemine polnud aga nii leebe, kui eelnevast arvata võiks, sest erruläinud mehed üldjuhul arreteeriti mõni aeg hiljem, ka laskurkorpusesse suunatud meestest vangistati hiljem paljud ning viidi Venemaale. Laskurkorpuse koosseisus võis minna siiski ka teisiti – sõja alates kahe Punaarmee diviisi koosseisus rindele sattuda. Samuti toimus korpuses pidevalt inimeste eemaldamise protsess, mille hilisemaks eesmärgiks oli üksuse lõplik venestamine. Üksikutel ohvitseridel õnnestus nõukogude võimude käest pääseda ning sõita välismaale või ennast metsa peita, kus paljudest said hiljem metsavendade ridades sõdivad võitlejad.

Selleks, et aru saada Eesti sõjaväe kaadri likvideerimise protsessist, tuleks selgitada süsteemi ülesehitust enne Nõukogude okupatsiooni algust.

1939. aastal vastuvõetud seaduste alusel allus iga meessoost Eesti kodanik sunduslikule riigikaitse kohustusele. Üldiselt oli meeskodanike sõjaväeteenistus 17. – 55. eluaastani, mis jagunes järgmiselt:

- 1) 17. eluaastast kuni 20. eluaastani – noorsoo sõjaväeteenistuseelne väljaõpe;
- 2) 20. eluaastast kuni 21. eluaastani – sunduslik tegevteenistus;
- 3) 21. eluaastast kuni 25. eluaastani – käsutusreserv;
- 4) 25. eluaastast kuni 45. eluaastani – reserv;
- 5) 45. eluaastast kuni 55. eluaastani – maakaitse reserv.

Ohvitserkond jagunes omakorda tegev-, reserv- ja eruohvitserideks (Maasing 1954: 183).

Tegevteenistus algas 20. eluaastast ja kestis 12 kuni 18 kuud, olenedes sellest, millises väeliigis noormees teenis ja milleks teda koolitati. (Maasing 1954: 183 - 184) Eesti sõjaväe isikkoosseis suurenes alates 1939. aastast pidevalt, kasvades 1940. aasta lõpuks ligi 2000 mehe võrra.

T a b e l l

Sõjaväelaste liik	Määratud koosseis	Nimekirjas	Kohal
Ohvitserid	1504	1224	1153
Riigi- ja vabateenijad	805	764	704
Kaadriallohvitsereid ja sõdurid	2932	2396	2311
Ajateenijad	11264	11007	10283
Kokku	16505	15391	14451

Eesti sõjaväelaste arv seisuga 01.07.1940 (Sõja ja rahu vahel 200: 458).

Eesti sõjavägi oli seda teadvate inimeste poolt tunnustatud nii üksikmehe suurte oskuste kui ka juhtivkoosseisu tõttu (Maasing 1954: 188). Tihtilugu pani välisriikide sõjaväelisi esindajaid imestama, kuidas puudulike abinõudega üksused saavutavad nii suurepäraseid tulemusi. Arvati, et juhtkond ja sõdurid püüdsid isikliku tublidusega kompenseerida puudujääke materiaalses osas, kuid samas oli kõigile arusaadav, et ilma varustusega ei ole ka kõige parem mees võimeline võitlema tanki ning suurearvulise vaenlase lennukavastu, eriti veel, kui moodsad õhutorje-relvad puudusid (Maasing 1954: 188).

Võidelda ei tulnudki, sest 1940. aastal toimus enamiku meeste elus saatuslik pööre.

3.3.2. Ohvitserkonna liitmine laskurkorpuse koosseisu

Nagu juba eelnevalt sai lühidalt öeldud loodi Eesti Vabariigi struktuuridest Territoriaalne Laskurkorpus. Nüüd selgitatakse järgnevalt neid asju lähemalt.

Pärast Eesti okupeerimist sai suur hulk eesti soost ohvitseri jätkata teenistust Nõukogude Liidu 22. territoriaalses laskurkorpuses, kuhu üleminek algas 13. septembril.

Vastavasisuline otsus oli vastu võetud 29. augustil 1940. aastal (Uluots 1999: 49). Laskurkorpuse ülemaks määrati Eesti kindral G. Jonson⁵.

Meestele jäeti korpuses esialgu alles senine Eesti Rahvaväe vorm ning teenistuses kasutati hiljem samu relvi, mis neilt okupeerimise käigus enne ära võeti. Vormidelt eemaldati siiski õlakud, mis asendati Punaarmee eraldusmärkidega (Uluots 1999: 50). Uued auastmed said ohvitserid 15. novembril 1940. aastal (Pähklmägi 1971: 7 – 8). Ülo Uluotsa uurimusest selgub samuti see, et auastmete ja nimetuste vahetus tõi kaasa segaduse sõjaväe hierarhias, st selgusetu oli see, kuidas jagada ja tituleerida uues koosseisus Eesti ohvitseri.

3.3.2.1. Väljaõppele saadetud ohvitseride edasine käekäik

Eesti ohvitseri likvideeriti kahel moel – saates neid kas rindele, kus nad hiljem vangistati või vangilaagritesse. Arreteeritute hulka kuulusid nii reservohvitserid kui ka kaadriohvitserid. Neid koheldi aga erinevalt ning Eesti ohvitseri hakati eraldama hoolikalt ettevalmistatud Petseri Kaitseliidu hoones, et jätta meestele muljet manöövritele saatmisest. Samuti arvatakse, et sama protsess toimus täpselt ajastatuna ka Lätis ning Leedus, sest määratud ajal liideti Riias kõikide Balti riikide arreteeritute vagunid kokku ning rong 1100 arreteeritud ohvitseriga võttis suuna Kesk–Venemaale Kaluuga oblastisse, ja sealt edasi Norilski laagrisse (Uluots 1999: 61).

Osa ohvitseri viidi väljaõppe ettekäändel Punaarmee Suurtükiväe Akadeemiasse, kus Eesti ohvitseridele lubati anda täiendavat väljaõpet. Ent kõik õppustel osalenud inimesed arreteeriti 1941. aasta 28. juuni hilisõhtul ning viidi erinevatesse vangilaagritesse, mis asusid laiali üle Venemaa. Raske vangipõlve tõttu surid paljud ja mõnikord ei tulnud tagasi ülekuulamistelt, mida laagrites regulaarselt korraldati (Roots 1993: 131). Siinkohal võiks näiteks tuua kapten Harald Rootsi, kelle käekäigust on teada päris palju. Ta kirjutas mälestusraamatu enda elu-olust sõjaväes kuni Lama vangilaagriteni välja. Roots, kes oli enne laskurkorpusesse minekut kaitsejõudude koosseisus Sõjavägede Staabis I osakonna ülem abi, määrati polkovnik Pärna poolt I osakonna asjaajamise üleandjaks. 2. septembril

⁵ Jonson oli lõpetanud Eesti Sõjakooli kindralstaabi kursused ning oli Vabadussõjas ratsapolgu ülem, hiljem KVÜÕA ülem. G. Jonson suri 1941. aastal Venemaal vangilaagris tuberkuloosi (Jõgi 1996: 4).

1940. aastal määrati Roots Punaarmee 22. territoriaalse laskurkorpuse suurtükiväepolgu staabiülemaks, mis asus Kosel. Roots oli nende hulgas, kes olid lähetatud Moskvasse ja temagi arreteeriti 28. juunil 1941. aastal ning ta suri 15. juunil 1986. aastal (Roots 1993: 152, VII – VIII).

Moskva Suurtükiväe Akadeemiast viidi peale major Rootsi Lama vangilaagrisse veel kindralmajor Herbert Brede, major Nikolai Riiberk, polkovnik Georg Leets, kapten Martin Nurk, kindralmajor Hugo Kauler, major Rudolf Tuul, polkovnik Erich Troffer, polkovnik Martma, kapten Verner Püss, alampolkovnik Rudolf Krupp, alampolkovnik Tenno, kapten Vello Muruma, polkovnik Johannes Tamm ja major Aleksander Kudevita. Peale eestlaste oli arreteeritute hulgas teistegi Balti riikide juhtivohvitsere, keda oli kokku 41, sealhulgas 4 suurtükiväe kindralit. Kokku suri ja lasti maha Lamal 41-st mehest 22, mis on 54%, samas Norilskis jäi Eesti meestest ellu vaevalt 10% (Uluots 1999: 79 - 80).

Sarnane saatus tabas veel teisigi laskurkorpuses teeninud ohvitsere. Samuti tõestab eelpool kirjeldatu järjekordselt, et venelaste eesmärk oli korpusesse kaasatud Eestist pärit juhtkond välja vahetada.

Hiljem, 1941. aastal määrati paljud Eesti sõjaväe juhtkonnast ning reakoosseisust 7. laskurdiviisi koosseisu. See on fikseeritud 19. detsembri 1941. aasta NSV Liidu Riikliku Kaitsekomisjoni esimehe asetäitja käskkirjas, mille väljavõtte sisaldab järgmist:

1) formeerida 7. Eesti laskurdiviis, arvuliselt 11 619 inimest.

2) määrata 7. Eesti laskurdiviisi komandöriks alampolkovnik K.K. Kanger.

Nõukogude Liidul oli armees puudus juhtidest. Seda kinnitab käsus olev põhipunkte täiendav osa, milles kästi esimeses järjekorras komplekteerida juhtiva koosseisu ametikohad (vähemalt 30% ulatuses) ja alles pärast seda täita diviis reakoosseisuga. Käsu

allkirjastas 1. järgu armeekomissar J. Štšadenko (Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas: 152).

3.3.3. Laskurkorpusesse ja laskurdiviisi mittekuulunud ohvitseride käekäik

Hoolimata sellest, et Eesti sõjaväe mehed said jätkata elukutset võõrriigi teenistuses, arvati reservi ja saadeti erru ligi 200 ohvitseri. Nii jäid kõrgemas juhtkonnas ilma töötä sõjavägede staabiülem kindralmajor A. Jaakson, Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste ja Kõrgema Sõjakooli ülem kolonel K. Laurits, merejõudude juhataja kaptenmajor J. Santpank, sõjavägede ringkonnaülem kolonel V. Koern ja paljud teised. Mainitud ohvitseridest pääsesid hilisemast terrorist ainult kolonelid J. Maide ja V. Koern, kes oskasid end pärast teenistusest vabastamist kohe oskuslikult varjata (Uluots 1999: 50 – 51).

Seoses vabariigi uue valitsuse moodustamisega (21.06.1940) vabastati teenistusest ka Sõjavägede ülemjuhataja kindral Johann Laidoner, kelle asemele määrati kindralmajor Gustav Jonson. Uus peaminister Johannes Vares tegi Laidonerile ettepaneku ametist lahkumiseks, misjärel Laidoner viidi Venemaale, täpemalt Pensa linna vangilaagrisse, kuhu läks vabatahtlikult kaasa ka abikaasa Maria. Kindral J. Laidoner suri 13. märtsil 1953. aastal (Roots 1993: 131).

1940. ja 1941. aastal represseeriti üldse kindraleid kokku 22, neist 7 lasti maha (Sternbeck, Tõnisson ja Helk Tallinnas, Brede ja Kauler Norilskis, Reek Ossolskis, Kruus Moskvast). Teised hukkusid vangilaagrites. Elusana tuli tagasi ainult kindralmajor R. Tomberg, kes arreteeriti teistkordselt 1944. aastal (Jõgi 1996: 6).

Tsiviilelanikkonna metsapõgenemise lainega samaaegselt liitus ka osa ohvitseride 1940. – 1941. aastal metsavendadega⁶. Näiteks kogunesid 11. juunil 1940. aastal üks osa metsavendade liikmeid Puhja vallamajja, kus sealsete metsavendade juhiks valiti kapten Lamp, adjutandiks leitnant Uin ja majandusjuhiks nooremleitnant Lina (Sulg 2001: 27). Lõpuks oli Tartumaa metsavendade hulgas vähemalt 54 ohvitseri (Sulg 2001: 8). Nende hulka on arvatud ka Kaitseliidust lahkunud ohvitserid.

⁶ Metsavendlus – Eesti riiki okupeerinud Nõukogude Liidu eest, 1940. – 1941. aastal alanud, massiline metsa põgenemine. Mille käigus moodustati vabatahtlikest üksused, kelle etteotsa valiti Eesti Vabariigis vangistuse lainest pääsenud ohvitserid, kes alustasid moodustatud salkadega lahingtegevust Punaarmee üksuste vastu.

Teine osa mehi soovis teenistusest lahkuda oma vabal tahtel. Selleks kirjutati otseseid sooviavaldusi töölt lahkumiseks ning mõne muu riigiosakonnaga liitumiseks (ERA, f.498, n.13, s.719). Samuti kasutati tervislike probleemide välja mõtlemisel ning haiguslehtede vormistamisel arstide kaasabi. Nii vabastati 1940ndate aastate lõpus teenistusest mehi peaaegu iga päev. Teisalt osutus see käitumismudel kasulikuks ka NSV Liidule, kes sai suurtemate probleemideta neid mehi ametikohtadelt kõrvaldada ja neid kas määratama ajaks ravile saata või teenistuskõlbmatuks kuulutada.

Osadel ohvitseridel õnnestus põgeneda välismaale, kus nad ennast kuni taasiseseisvumiseni varjasid. Nii põgenesid välismaale näiteks luureosakonna ülem kolonel Villem Saarsen, sama osakonna jaoskonnaülem kapten Aleksei Kurgvel ja raadioluure ülem kapten Ain Kalmus ja paljud teised (Roots 1993: 131). Kui tavaelanikkonna seas oli võrdlemisi suur teadmatus ja sellest tulenev ebakindlus ning kõik, kellel vähegi võimalust oli, püüdsid end represseerimisest säästa, siis kindralite leeris suuremat kaost ei toimunud.

3.3.4. Mobiliseeritud ohvrite arvandmed

Okupatsiooni ohvriks langes enamik Eesti sõjaväest – nii ohvitserid kui ka reamehed. Enne sõja puhkemist aastatel 1940 – 1941 mõrvati ja arreteeriti ning enamjaolt suretati vangilaagris 800 Eesti kaadriohvitseri ehk umbes pooled kogu koosseisust. Eesti sõjavägi, kus 1940.a. juunis oli 16 800 meest muudeti "22. territoriaal-laskurkorpuseks", mis sõja alguseks täiesti venestati (jäi 9000 endist Eesti sõjaväelast 20 000 venelase vastu). Tuhanded mehed põgenesid korpusest, kui see lahingute puhkedes Venemaale viidi.

Esimeste lahingute ajal oli korpuses 5500 Eesti sõjameest, neist 4500 tuli üle Saksa poole. Korpuse likvideerimisel septembris 1941 oli selles 500 endist Eesti sõjaväelast. Mingi hulk oli ka haavatuna evakueeritud ja langenud. Vene poolele jäi endisi Eesti sõjaväelasi maksimaalselt 900 (E. Laasi arvutused. Okupatsioonimuuseumi, kodulk, 01.09.04).

Sõja puhkedes viidi Venemaale üle 33 000 mehe sundmobiliseerituna ja 2000 meest tööülesannete täitmise ettekäändel. Mobiliseerituist suri nn tööpataljonis nälga ja haigustesse 10 700 meest, samas kui rindel langenute arv on 8000. Ainuüksi Velikije Lukis kaotas 8. Eesti Laskurkorpus 27 000 mehest surnute ja haavatutena 13 000. See arv sisaldab ka mitte-eestlasi ja Venemaa-eestlasi, kes moodustasid korpusest ligi poole. Üle tuhande inimese jäi aastatel 1940-41 kaduma. Aastane kogukaotus küünib seega 60 000 inimeseni, lisaks 25 000, kes 1941. aastal ise Venemaale põgenesid. Neist 60 000 mehest hukkusid enne sõja lõppu vähemalt pooled (Tartu Linnamuuseumi, kodulk, 03.09.04).

Kaitsejõudude isikkoosseisu likvideerimise protsess oli kiire ning kõige põhjalikumalt läbi mõeldud operatsioon Eesti Vabariigi struktuurüksuste okupeerimisel. Puudujäägid, millega Punaarmee ei osanud arvestada olid Eesti Sõjaväe varustuse paigutamine erinevatesse paikadesse ja majutuse küsimus. Viimase vajaduse elluviimiseks toodi ohvriteks ka tsiviilkodanikke.

4. KAITSELIIT 1940 - 1941

Kaitseliit loodi 11. novembril 1918. aastal, ülemaks määrati kindralmajor Ernst Pödder ja juhatuse esimeheks Johan Pitka. Kaitseliit jagunes suuremateks malevkondadeks, mis omakorda jagunesid valdade ja külade üksusteks (Värk 2001: 6). Selline lihtne ja süstematiseeritud struktuur andis võimaluse organisatsiooni paremaks juhtimiseks ning haldamiseks.

4.1. Struktuurid

Kaitseliit, mis oma laiahaardeliste ülesannete hulga juures arenes kiiresti, oli kujunenud 1940. aastaks riigikaitse relvastatud abijõuks. Siiski tuleb märkida, et kuigi Kaitseliit pidi üle elama suured eelarvekärped, olid just sama organisatsiooni liikmed need tänu kellele viimane suuresti eksisteeris (Maasing 1954: 188). 1940. aastaks oli Kaitseliit juba suur julgeolekuorganisatsioon, mis hõlmas 15 malevat ja ligi 100 000-liikmelist liikmeskonda, kes jagunesid allüksuste vahel järgnevalt (Maasing 1954: 188-189):

– Kaitseliitlased	60 000
– Naiskodukaitse	16 600
– Noored Kotkad	19 800
– Kodutütred	20 000.

Kaitseliidu malevaid on võrreldud jalaväerügemendiga ning malevkondi omakorda jalaväepataljoniga. Kaitseliit omas suurel hulgal erinevaid tehnilisi kompaniisid. Kogu süsteemi juhtisid tegevteenistuses olevad ohvitserid (Maasing 1954: 189).

Kaitseliit kui riigikaitse struktuuri osa likvideeriti 27. juunil 1940. a vabariigi presidendi käskkirjaga nr. 498, mis kandis nimetust „Kaitseliidu likvideerimise seadlus”. Seadluse

sisu oli konkreetne, selle peamised punktid olid:

- Kaitseliit peab lõpetama oma tegevuse 28. juunil 1940
- Kogu Kaitseliidule ja tema allorganisatsioonidele kuuluv kinnis- ning vallasvara läheb üle riigile (Riigi Teataja 1940, 27. juuni).

4.2. Kaitseliidu materiaal-tehniline baas

4.2.1. Kinnisvara ja raha edasine käekäik

Üheaegselt struktuuride laialisaatmisega hakati koheselt tegelema ka malevate kinnisvara, raha ja dokumentide üleandmisega. Siinkohal on heaks näiteks tuua välja Tallinna maleva mõningate kinnisvaraobjektide saatused arvestades seda, et samasugune oli Kaitseliidu varade käekäik ka teistes linnades:

- Tallinna maleva ja allüksuste staabihoone (Kaarli tänav nr. 10) ja selle juurde kuuluvad lisahooned ja vara anti üle Nõukogude Liidu mereväele, kes kasutasid seda kuni sakslaste tulekuni;
- lasketiir (suurus 31 ha) koos oma ehitistega ning vallasvaraga anti üle pioneeripataljonile;
- üle anti hoonestamata krundid, mis asusid Pirita - Viimsi - Randvere tee nurgal ja Nõmmel kaks krunti, millest üks oli siiski hoonestatud (12 000 krooni väärtuses);
- Sportpüssi laskehoone Seevaldis läks üle Rahva Omakaitsele.

Lisaks neile oli veel mitmeid kinnisvaraobjekte, mis võõrvõimule üle tuli anda (Värk 2001: 18).

Tallinna maleva eelarve ja rahakasutus rajanes kahel süsteemil: üks osa rahast tuli eelarve korras riigilt, teine aga organisatsiooni kuulunud liikmete annetustest. Seda nimetati ka “seltskondlikuks rahaks”. Kaitseliidu rahad võttis Eesti Kommunistlik Partei endale.

Tallinna maleva likvideerimiskomisjon kandis Kaitseliidu Peastaabi likvideerimiskomisjoni arvele 116 448 kr ja 22 senti, mis kanti üle Kommunistliku Partei arvele (Värk 2001: 19).

Kaitseliidu likvideerimise käigus anti Eesti Kommunistliku Partei Keskkomiteele üle:

- seltskondlikke summasid 329 056 krooni
- riiklikke summasid 222 852 krooni (ERA, f.498, n.8, s.478, l.755).

Dokumentide osas käskis maleva pealik nende ülevaatusega alustada juba siis, kui punaväed olid vaevalt üle piiri tulnud. Ta andis käsu viivitamatult hävitada salajased kaustad, kirjavahetused ja teatised, mis olid suunatud kommunistliku tegevuse pihta või riivasid mingil moel Nõukogude Liidu tegevust (Värk 2001: 20).

Dokumentatsiooni kiiret hävitamist saab lugeda igati põhjendatud tegevuseks. Kuna on teada, et iga pisimgi märk kommunistidele vastutöötamisest võis viia inimese aastateks vangilaagrisse. Ajalugu näitaski seda, et esimesed repressiooniohvid olid kaitseliitlased.

4.2.2. Tartu maleva staabi likvideerimine

Samuti nagu Tallinnas, tegutseti ka Tartu maleva staabis, Võidu tn. 10. Vallas- ja kinnisvarad anti üle Kommunistliku Partei esindajatele, korteritarbed koos mööbliga viidi Kuperjanovi partisanide pataljonile ja sümboolikaga seotud lipud, auhinnad ning muud väärisesemed saadeti Tallinna Sõjamuuseumile (Värk 2001: 20).

Paberimajanduse, mis koosnes arve- ja asjaajamisraamatutest, kaustadest ja arhiivist, viisid punaväelased Kaitseliidu maja õuele, kus need kuuri hunnikusse loobiti. Hiljem viidi need Riigiarhiivi sõjaväeosakonda, kus NKVD tahtis koostada kaitseliitlaste kohta erikartoteeki, millega siiski lõpule ei jõutud (Värk 2001: 20).

Kaitseliidu arhiivimaterjalid anti üle sõjaministeeriumi arhiivile. Lipud, auhinnad, mälestusesemed ja embleemid saadeti suuremalt jaolt sõjamuuseumile. Peale selle kaotati Noorte Magistrite kogu, Noorte Kotkaste Peastaap, Kaitseliidu Ohvitseridekogu laenu- ja

hoiukassa ning ajakirjad „Kaitse Kodu” ja „Kotkas” (ERA, , f.498, n.8, s.478, l.756 – 760).

4.2.3. Kaitseliidu relvade ning varustuse saatuse

Relvade ära korjamine Kaitseliidus käis nimestike järgi ja ülemate range järelvalve all. Siiski õnnestus likvideerimisele määratud organisatsiooni liikmetel panna kõrvale mõningaid püstoleid, vint-, sport- ja jahipüsse, mis olid liikmete endi muretsesed ning polnud relvastuse nimekirjades registreeritud. Samuti oli võimalik jätta endi kätte üksikuid varustusesemeid (vöörihmu, õlitoose, tääke jms) nende eest kompanii rahadega kompensatsiooni makstes (Suursepp 2002: 6).

Relvade ära korjamine oli Kaitseliidule valus hoop. Sellega õnnestati nii sõjaväe seljatagust kui ka enamiku inimeste võimalust astuda enda riigi kaitseks välja.

Vorm jäeti siiski alles neile, kes saadeti Punaarmee koosseisu, sest sarnaselt sõjaväele kasutati ka Kaitseliidu varustust ära Punaarmee üksustes. Ainus, mis esialgu kaotati olid vabariigiaegsed õlakud ning tunnusmärgid, mis asendati Nõukogude Liidu omadega. Olgu siinkohal mainitud ka see, et paljud kaitseliitlaste vormiriided saadeti Punaarmee sõduritele, kes need ka kasutusele võtsid.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Kaitseliidu varustus anti üle nii Nõukogude armeele kui ka EKP-le. Meie endi mehed said riideid ning muid erivahendeid kasutada Punaarmee koosseisus rindele minnes (ERA, f.498, n.8, s.478, l.755).

4.3. Isikkoosseisu edasine käekäik

Inimeste kõrvaldamine Kaitseliidus käis samasugustel alustel kui sõjaväes. Ainuke erinevus oli see, et Kaitseliitu võttis Nõukogude Venemaad kui ühte ohtlikumaid organisatsioone, mis tuli kiiremas korras likvideerida.

Käskkiri nr. 89, mis kindralmajor Rotbergi poolt välja anti koosnes kahest paragrahvist: Kaitseliidu likvideerimisest, millest oli eespool juttu ning selle liikmete saatusest.

Dokumendi sisu oli järgmine (Värk 2001: 16):

- vabastada kõik Kaitseliidu vabatahtlikud liikmed – mehed, naised ja noored – enda peale töötusega võetud kohustustest;
- kustutada 28. juunist kõik vabatahtlikud liikmed nimekirjadest (st samaaegselt Kaitseliidu vormikandmise keelustamisega);
- lõpetada teenistuslepingulised vahekorrad Kaitseliidus teenivate eriteenijatega.

Kaitseliidu juhtkond ning ka mõningad hierarhias madalama asuvad liikmed saadeti käsu korras sõjaväkke. Seda tõendab ka sarnast, kindralmajor Rotbergi kuupäeva kande (28. 06. 1940.a.) vabariigi presidendi käskkiri nr 31, mis oli suunatud relvastatud jõududele ja sisaldas teavet Kaitseliidu juhtkonna teenistusest vabastamise ning sõjaministri käsutusse andmise kohta. Nimekirja kuulusid kõikide malevate pealikud, Kaitseliidu peastaabi õppe- ja spordiosakonna pealik kolonelleitnant Gustav-Arnold Kasemets, Kaitseliidu peastaabi ülem kolonel August Balder ning Kaitseliidu ülem kindralmajor Johannes Orasmaa (ERA, f.498, n.8, s.478, l.593).

4.3.1. Isikkoosseisu tegevus pärast Kaitseliidu likvideerimist

Kogu protsess toimus väga kiiresti, paari päeva jooksul ja võib aimata, et toimunust oli raske kohe aru saada. Ent just sündmuse ootamatus süvendas meestes soovi üksteisega tihedamalt läbi käia. Kuna kõikvõimalikud kokkusaamised olid keelatud, tehti seda salaja. Peamisteks kokkusaamiskohtadeks valiti paigad, mis olid märkamatud ega äratanud kahtlust, samuti kontrolliti rangelt, et poleks pealtkuulamise ohtu. Kokkusaamistel esile tõstetud päevaküsimused sisaldasid olukorra hinnangut, mida oli teada saadud ning kavandati tulevase tegevuse plaane (M. Arold 2003: 21 – 22). Nendest kokkusaamistest ja vastupanuliikumise algetest saadi ajend metsavendluse loomiseks. Siiski tasub märkida, et kooskäimised ning põrandaalune tegevus ei muutunud laiaulatuslikeks väljaastumisteks.

Kokkuvõte:

Kaitseliit oli esimene riigikaitse struktuurüksus, mis likvideeriti. See oli ka üks Nõukogude Liidu poolt paremini läbimõeldud ja kiiremini läbiviidud tegevusi. Organisatsiooni liikmetelt varustuse ja relvastuse ära võtmine viis alla inimeste meeleolu. Seesugune kiire ja hävitav tegutsemine tekitas tõsise segaduse. Tekkis paanika ja infopuudus, mille tingimustes kadus usk ning võimalus kaotatud veel tagasi võidelda.

KOKKUVÕTE

Riigikaitse struktuurüksuste analüüsist selgub, et Eesti põhiliste sõjaliste jõudude likvideerimine toimus osade kaupa. Esimesena kõrvaldati Kaitseliit, mille likvideerimiskäsk anti välja 27. juunil 1940. aastal. Kaitseliidu likvideerimine põhjustas vabariigi kaitseüksuste võitlusvõime ning üldise meelolu languse. Ligikaudu 100 000 inimeselt korjati relvad ja laskemoon.

Pärast Kaitseliidu kui suurima „fašistliku” organisatsiooni likvideerimist oli nõukogude võimu jaoks peamine oht kõrvaldatud. Hilisem aeg on näidanud, et Kaitseliidu likvideerimise põhjus - fašismi ideoloogia, polnud tegelikult nii pinnapealne kui paistab. Nõukogude Liidul oli pigem hirm altpoolt tekkiva initsiatiivi suhtes (maamehed, kaitseliitlased, töölised jne). Selleks oli esmajärjekorras vaja võtta ohjad kätte Eesti Vabariigi ladvikus – kõrged ülemad, ministrid ja muud juhid, kes kontrollisid ning käsutasid allpool olevat töölisklassi. Pärast seda sai sujuvalt asuda Kaitseliitu laiali saatma, kes omas suurimat isikkoosseisu hulka riigikaitsestruktuurides, seega ka Nõukogude Venemaale okupeerimise käigus suurimat ohtu.

Edasi läks uue võimu kehtestamine hõlpsamalt. Anti välja käskkirjad väeosade ja muude asutuste koheseks väljakolimiseks, arvestamata seda, kuhu võiks üldse olemasoleva inventari viia. Samuti alustati isikkoosseisu ulatuslike arreteerimistega. Viimaseks kaitseüksuseks, mis töö lõpetas oli piirivalve, kellele jäeti kätte osa relvi ja varustust ning kellest osa jätkas teenistust kuni Saksa vägede saabumiseni 1941. aastal.

Eesti sõjaväe, Kaitseliidu ja piirivalve varustus leidis suures osas uuesti rakendust Nõukogude Liidu Punaarmees. Põhjuseks oli Eesti meeste edasine osalus Vene sõjaväe 22. laskurkorpuses, kus sõditi vabariigiaegsetes vormides ning kasutati allesjäänud laskemoona ja tehnikat. See oli odav ja kerge lahendus leida võõrvõimul okupeeritud asjadele, neid hävitamata uus otstarve. Ainuke muutus, mis esialgu sisse viidi oli õlakute ning auastmete muutmine uuele riigikorrale vastavaiks.

Riigikaitse lao-, kasarmu- ning tööhooned ja kinnistud anti võõrvõimu poolt välja antud käskkirjade ning otsuste alusel üle Punaarmeele, kes leidis neile endale vajaliku rakenduse. Äravõetud hoonetesse asutati kõikvõimalikke üksusi - alates staapidest ja lõpetades raamatupidamiste ning arestimajadega.

Isikkoosseisu represseerimine toimus töös analüüsitud struktuuriüksustes Nõukogude Liidu poolt enamjaolt ühtsetel alustel. Liikmed lasti teenistukohtadest lahti, arreteeriti ja saadeti vangilaagritesse surema. Kõige suurem ettevalmistustöö käis just sõdurite ning rahva eestvedajate likvideerimiseks, kelleks olid kõrgemad poliitikud ning ennekõike sõjaväe ohvitserid. Ohvitserkonna vangistamine viidi läbi kahes osas: esimesena arreteeriti reservi arvatud ja teenistusest vabastatud sõjaväelased, teisena teenistuses ja ka Punaarmee koosseisus olevad. Pidevate arreteerimiste eesmärk oli ka Punaarmee lõplik venestamine. Kokku viidi vangilaagritesse ligikaudu 1100 Eesti ohvitseri.

Eesti Vabariigi annekteerimine ja okupeerimine oli väga täpselt läbimõeldud protsess, mis viidi läbi etapiviisiliselt ning kiiresti. Kiire tegutsemine on ka põhjus, miks vastupanu nii väheseks jäi. Operatsiooni planeerija oli ilmselgelt väga detailselt läbi mõelnud, mismoodi seda võimalikult valutult ning minimaalse vastupanuga läbi viia. Need, kes saidki probleemist aru, suruti vaikselt ning ilma suurema kärata maha. Eesti Vabariigi allaandmise põhjuseks ei olnud mitte sõjahirm tohutute Vene sõjaväe masside ees, vaid korralduste puudumine tegutsemiseks.

Iga väikese riigi tugevaks löögijõuks on inimeste kokkuhoid. Eesti Vabariigi struktuurüksuste okupeerimise protsess on just näide sellest, kui oluline on organisatsioonidevaheline koostöö kriisisituatsioonides.

SUMMARY

The process of annexation and occupation of the Estonian Republic started on the 28th of September in 1939, when a pact of mutual assistance was signed between the Estonian Republic and the Soviet Union, and ended when Russia presented an ultimatum in 16th of June in 1940, to occupy Estonia to full extent. As a result, many Estonian self-defence units had to yield up their equipment. The first unit to be forced to give up all of its equipment, weapons, assets, and properties was the Defence League. After that the military forces were reorganised, and finally the duties of the Estonian border guard were suspended. The changes took place elsewhere as well, for example the real estate objects belonging to the defence structures of the Estonian Republic were adapted to accommodate the personnel and equipment of the Red Army. In addition to the expropriation of the material belongings, acts of violence were committed against people – numerous members of the Defence Forces were arrested: first only officers, later privates as well. In conclusion, it may be said that before the beginning of the occupation both men and equipment were ready to engage a possible invader. Since the order to do so was never given, the Soviet Union was able to eliminate our national defence by disbanding separate structures in the right order.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

ERA, f.507, n.1, s.42

ERA, f.2315, n.2, s.81

ERA, f.498, n.13, s.701

ERA, f.498, n.13, s.719

ERA, f.495, n.2, s.72

ERA, f.2315, n.2, s.81

Kirjandus

Jõgi. H. 1996. *Eesti Vabariigi ja teised Eesti soost kindralid*. Eesti Riigikaitse Akadeemia. Tallinn

Uustalu. E. 1968. *Eesti Vabariik 1918 – 1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis*. Eesti Kirjanike Kooperatiiv „LUND”

Harald. R. 1993. *Kui võitluseta murdus mõõk*. Canada

Maasing R. 1954. *Eesti Riik ja Rahvas II maailmasõjas. - Riigikaitse rahuajal*. Koost. R. Maasing, E. Blumfeldt, H. Kauri, V. Pekomäe. Rootsi.

Abel. L. 2003. *Sõjavägede staabi sõjaline valmisolek 1939. aasta septembris*. KVÜÕA. Tartu

Värk. M. 2001. *Kaitseliidu likvideerimine 1940. aastal*. KVÜÕA. Tartu

Sulg. E. 2001. *Eesti ohvitseride osalus metsavendluses aastail 1940 – 1941 Tartu maakonnas*. KVÜÕA. Tartu

Pähklmägi. A. 1971. *Kangelaslikud kaitselahingud*. Kirjastus „Eesti raamat”. Tallinn

Leetmaa. M. 1979. *Sõjas ja ikestatud Eestis*. Stockholm

Eesti rahvas Nõukogude Liidu suures isamaasõjas 1941 – 1945. Dokumente ja materjale. Kirjastus „Eesti raamat”. Tallinn 1975

Suursepp. E. 2002. *Kaitseliidust omakaitсени*, I. Kirjastus „Tungal”

Eesti Riigiarhiiv, Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. *Baasidelepingust anneksioonini*. Kirjastus „Perioodika”. Tallinn 1989

Maripuu. M., Tannberg. T., Travel. E. 2004. *Sõja ja rahu vahel*. S-Keskus. Tallinn

Eesti rahvas Nõukogude Liidu suures isamaasõjas 1941 – 1945. Dokumente ja materjale. 1975. Tallinn

Nõmm. T. 2002. *Arsenal 1920 – 1940. Eesti sõjatehase ajalugu*. - Kaitse Kodu 5, lk 19 – 22

Nõmm. T. 2002. *Hobustelt autodele*. - Tehnika Maailm 6, lk 66 - 68

Riigi Teataja 1940, 27. juuni

Noormets, T. 1997. *Eesti piirivalve okupatsioonist Suvesõjani 1940 – 1941*. – Kaitse Kodu 6, lk 55 – 59

Noormets, T. 1997. *Eesti piirivalve okupatsioonist Suvesõjani 1940 – 1941*. – Kaitse Kodu 4/5, lk 40 – 43

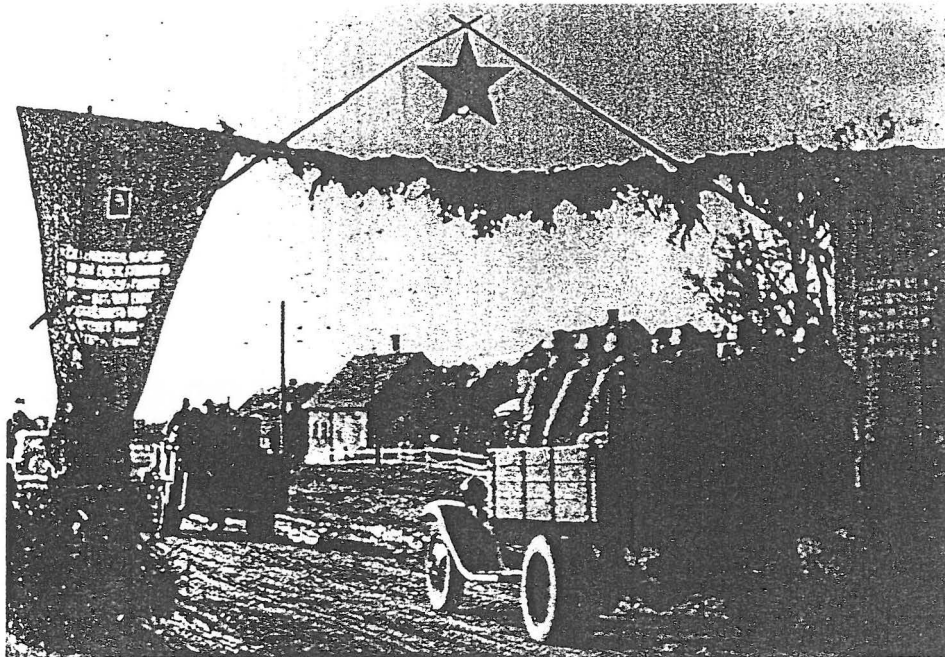
Riigivanema Otsus 191935: kk nr.312

Internetipõhised allikad

Okupatsioonide muuseum. *Eesti 1940 – 1941*. <<http://www.okupatsioon.ee/1940/koikfreimid.html>>, (01.09.04)

Tartu Linnamuuseum. *Küüditamine*. <<http://linnamuuseum.tartu.ee/et/branches/kgb/deport.html>>, (03.09.04)

Piirivalveamet. *Ajalugu ja sümbolika*. <<http://www.pv.ee/ajalugu/index.html>>, (26.10.04)

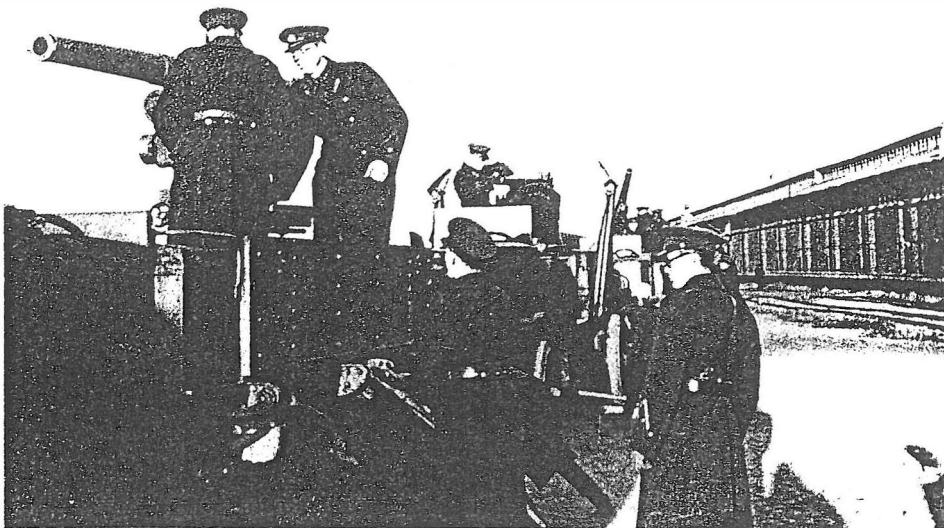

Nõukogude vägede saabumine Eestisse NSV Liidu ja Eesti Vabariigi vahel
28. septembril 1939.a. sõlmitud vastastikuse abistamise pakti (nn. baasidelepingu) alusel. 18.10.1939.

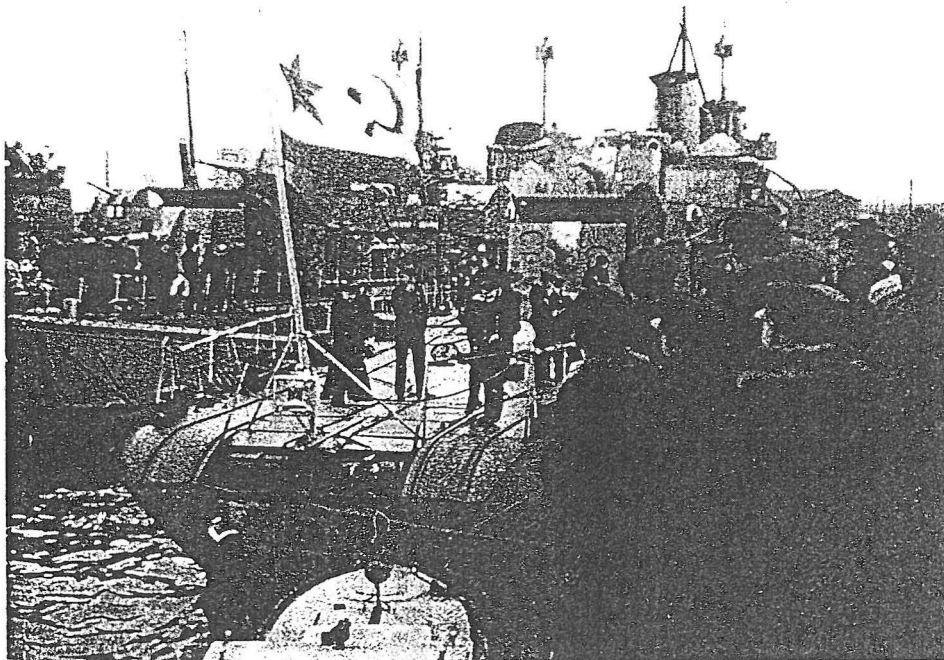

Nõukogude vägede saabumine Eestisse NSV Liidu ja Eesti Vabariigi vahel 28. septembril 1939.a. sõlmitud
vastastikuse abistamise pakti (nn. baasidelepingu) alusel. Nõukogude väejuhatuse esindajad. 18.10.1939.

Joonis 1 (ülemine), joonis 2 (alumine). Nõukogude armee sissemaarss Eesti Vabariiki
(Sõja ja rahu vahel 2004: 429).

11.10.1939.a saabus Tallinna ametlikule külaskäigule Nõukogude sõjalaevastiku divisjon.
Eesti patarei valmistub tervitama reidile saabunud sõjalaevu 21 aupauguga.

Nõukogude laevastiku saabumine Eestisse oktoobris 1939.

Joonis 1 (ülemine), joonis 2 (alumine). Nõukogude laevastiku saabumine Eesti Vabariiki
(Sõja ja rahu vahel 2004: 431).